

Крупник Г.А., Крупник І. Р. Лонгітюдне дослідження уявлень про майбутню родину дітей з родин заробітчан. Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості: **колективна монографія** / О.Є.Блинова, С.І.Бабатіна, Т.М.Дудка, А.М.Одінцова та ін. [Текст] / відпов.ред. Блинова О.Є. – Херсон: Вид-во ФОП Вишемирський В.С., 2018. – С 364-390.

ЛОНГІТЮДНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО МАЙБУТНЮ РОДИНУ ДІТЕЙ З РОДИН ЗАРОБІТЧАН.

Крупник Г.А.

Крупник І. Р.

Проблема трудової міграції має дуже багато аспектів, які впливають як на життя суспільства у цілому, так і на життя окремих особистостей.

Враховуючи те, що за кордоном працює приблизно сім мільйонів українців стає зрозумілою масштабність цього феномену. Найбільш незахищеними у цій ситуації, на нашу думку, є особистості, які проходять становлення, а саме діти з родин трудових мігрантів (слід зазначити, що лише 5% заробітчан не мають дітей). Отже, діти з родин заробітчан на довгий час залишаються без одного, а то й без обох батьків. Формально сім'я існує, але її виховний та соціалізуючий потенціал значно послаблений фактичною відсутністю батьків протягом достатньо великих періодів тривалістю в середньому півроку – рік [7].

Ми пропонуємо розглянути дуже важливий для кожної людини та для суспільства в цілому вплив тимчасової відсутності батьків на становлення особистості дитини в сім'ї заробітчан. Зокрема, простежити за допомогою лонгітюдного методу особливості та зміни уявлень про майбутнє сімейне життя дітей з родин заробітчан у середньому та старшому підлітковому вікових періодах.

Одним із вірогідних наслідків відсутності батьків є труднощі у повноцінному засвоєнні ролей батьків, чоловіка або дружини, тобто у дитини

виникає викривлення та затримка розвитку уявлень про свою майбутню родину.

Розгляд цієї проблеми стосується багатьох аспектів сімейної взаємодії: це погляди на устрій родини та побут, виконання домашніх обов'язків та відпочинок, виховання, матеріальні питання, поведінку в конфліктних ситуаціях, тощо. Тобто це питання становлення та розвитку подружніх та дитячо-батьківських стосунків, від яких залежить психологічне благополуччя родини.

Фундамент вивчення проблеми соціальних уявлень, до яких, безумовно, відносяться також і уявлення про майбутню сім'ю, заклали французькі соціальні психологи С. Московічі, Ж. Абрік, Д. Жоделе. Соціальні уявлення, на думку С. Московічі, формуються в результаті впливу, навіювання соціуму на особистість. Вони дозволяють людині спрогнозувати результати своїх вчинків. Вітчизняні психологи дотримуються схожих поглядів. Так, С.Л. Рубінштейн розглядав уявлення як образи, які виникають у свідомості і мають надважливе значення для свідомого психічного життя, оскільки вони, базуючись на особистому досвіді, надають людині змогу планувати своє майбутнє. Таким чином, соціальні уявлення виконують функції адаптації до ситуацій, орієнтації поведінки. Уявлення особистості про своє майбутнє взагалі та сімейні уявлення зокрема вивчали: К.А. Абульханова-Славська, Г.М. Андрєєва, Т.В. Андрєєва, Т.А. Демидова, Е.Г. Ейдемільер, Т.П. Ємельянова, С.В. Ковалев, А.О. Колесова, Є.Б. Маценова, Н.Л. Москвічева, М. І. Мушкевич, С.О. Терьохина, А.П. Чернов, В.В. Юстицький, Т.І. Юферова та інші [1; 2; 10; 11; 14].

Розроблена К.А. Абульхановою-Славською концепція життєвої стратегії містить компонент уявлення про майбутнє життя у вигляді життєвої перспективи та життєвих планів. Процес становлення життєвої перспективи в багатьох аспектах залежить від сімейних відношень у батьківській родині. Е.Г. Ейдемільер та В.В. Юстицький вважають, що образ родини залежить від сукупності уявлень про сценарну поведінку кожного члена сім'ї. На їх думку, сімейні уявлення – досить стійкі утворення, вони впливають на сприймання

сімейних ситуацій та забезпечують типове реагування, оскільки уявлення про більшість ситуацій у вигляді типових сценаріїв сформоване у людини ще до того, як вона з ними зіштовхнеться. А.П. Чернов уявлення про сім'ю пропонує представити у вигляді мисленнєвих моделей [1; 14]. Це означає, що особистість перед початком взаємодії у сім'ї прогнозує, як будуть розвиватися події, як прореагують інші члени родини на його дії. Ми вважаємо, що такі ж моделі особистість буде залучати для прогнозування взаємодії у майбутній сім'ї. Схожу думку висловлює В.Д. Менделевич. Вчений вважає, що у процесі сімейного виховання формуються шаблони прогнозування, виходячи з яких людина будує свою поведінку та взаємовідносини. Л.Н. Москвічева виділяє чотири групи уявлень, характерних серед молодих осіб, які не мають ще досвіду у подружньому житті. Саме ці уявлення є шаблонами, які будуть використовуватись при створенні сім'ї. Це такі групи:

- «тепле коло спілкування, домашній затишок», мається на увазі, що в сім'ї головне кохання, взаєморозуміння;
- «притулок, сховище, фортеця», схованка від складнощів зовнішнього світу;
- «стабільний організм, дерево, мурашник», сім'я – це перш за все взаємна допомога та підтримка родичів у цілісному процесі функціонування сім'ї;
- уявлення про майбутню сім'ю як про «взаємну відповідальність», де кожен член родини несе відповідальність один за одного, за розвиток відношень [10].

Вважаючи, що сімейні уявлення значною мірою формуються в родинному середовищі, зрозуміло, що існує залежність між ними та стилем життя в батьківській сім'ї, стосунків подружжя між собою та батьків з дітьми. Результати досліджень Є.Б. Маценової, С.О. Терьохіної свідчать про існування прямого зв'язку між уявленнями молодих людей про свою майбутню сім'ю та їх уявленнями про сім'ї батьків та прабатьків. Встановлено що сім'я старшого покоління є пріоритетною при становленні уявлень про свою майбутню сім'ю.

Більшість уявляє свою сім'ю схожою на батьківську. Серед старшокласників та студентів були виділені такі типові уявлення про сім'ю: традиційна родина, дитячоцентрична, подружня, соціоцентрична та сім'ї, члени яких періодично зустрічаються [6].

Саме уявлення людини про майбутню сім'ю будуть генеральною схемою, планом будівництва своєї родини. Образ майбутньої сім'ї можна представити у вигляді сукупності уявлень особистості про свою майбутню сім'ю, свого обранця, дітей, характеристиках взаємовідносин з ними, стилях сімейного виховання. Уявлення про майбутню сім'ю, в свою чергу, формують у особистості, що розвивається, подружні, репродуктивні та батьківські установки (мається на увазі кількість дітей та особливості взаємодії з ними), сценарії поведінки у сім'ї. Зокрема, якщо чоловік та жінка були єдиними дітьми у своїх батьківських родин, в їх спільній сім'ї скоріш за все буде теж одна дитина. Уявлення про майбутню сім'ю українські науковці відносять до когнітивного компоненту феномену «батьківства». Цей компонент включає в себе найважливіші уявлення про себе і про другу половину як про майбутніх батьків. Уявлення про майбутнє сімейне життя в залежності від ступеню їх зрілості можуть свідчити про психологічну готовність до шлюбу. Міцність майбутнього шлюбу та сумісність подружжя, успішність батьківства залежать від благополуччя батьківської сім'ї та моделей батьківської та подружньої поведінки. Проблеми, які були у дитини в батьківській сім'ї, частіше переносяться на їх взаємовідносини у систему чоловік – дружина, батьки – діти у своїй сім'ї. Нестабільність у сімейних взаємозв'язках, конфліктні ситуації, шлюбні кризи беруть свій початок ще до сімейного життя, оскільки кожна особистість має, за висловом С.Н. Некрасова, І.В. Возилкіна «очікування», і чим більше шлюб не співпадає з очікуваннями, тим скоріше та гостріше це буде проявлятися [4]. З точки зору цих науковців, кризи зароджуються в першу чергу в розбіжностях поглядів на планування життя. Від компліментарності сімейних уявлень у майбутніх чоловіка та жінки залежить можлива успішність або, навпаки, вже прогнозована дисфункціональність нової сім'ї. Більшість

подружніх конфліктів є результатом помилкових уявлень про сімейні ролі чоловіка та дружини. Розвиток шлюбно-сімейних відносин відбувається при формуванні психологічно грамотних, реалістичних уявлень про співвідношення кохання та шлюбу. В подальшому задоволеність шлюбом залежить від того, наскільки співпадає образ ідеального обранця і реального.

На жаль, дослідження Т.В. Андрєєвої, В.І. Зацепіна вказують на те, що уявлення про образ майбутньої другої половини у сучасного молодого покоління не є адекватними, бажані позитивні якості потенційного партнера надмірно завищені, яскраво виражені споживацькі тенденції. За результатами досліджень Т.А. Гурко, В.В. Меньшутіна, продовження цих тенденцій спостерігається і в реальних молодих родинах. У молодят має місце переоцінка та ідеалізація партнера, що веде до завищених вимог і з часом може призвести до внутрішньосімейних конфліктів. За даними американських дослідників, зростають вимоги стосовно шлюбу та підвищується загальний рівень уявлень про благополучний сімейний союз, що може нести і позитивні наслідки, якщо ідеальні сподівання не будуть осередком сімейних конфліктів [3].

Оскільки людина з народження знаходиться в сім'ї, вона першочергово засвоює стилі партнерської взаємодії та сімейного виховання, зразки поведінки, в тому числі гендерної, з однієї конкретної, а саме – батьківської родини. Можна без перебільшень сказати, що в сензитивний період навчання більшості соціальних ролей (дитинство – отрочтво – юність) у людини є тільки один зразок функціонуючої сім'ї – батьківський. Від сімейних цінностей, які були засвоєні у дитинстві, залежить розподіл ролей, питання лідерства та відповідальності, способу життя родини у цілому. Шлюбно-сімейні взаємовідносини батьківської родини, подружні ролі, погляди на виховання дітей унаслідуються на свідомому та несвідомому рівнях і проявляються в майбутньому у стосунках чоловік – дружина, батьки – діти. Дитина, дивлячись на спілкування батьків, поступово засвоює гендерні взаємовідносини, які, в свою чергу, будуть впливати у майбутньому на вибір моделі родини.

Значення моделі сімейної взаємодії, яку сприймає людина протягом

дитинства, відіграє значну роль у формуванні сімейних уявлень про свою майбутню сім'ю. В свою чергу, уявлення про сім'ю, установки, очікування справляють великий вплив на взаємовідносини майбутнього подружжя. Більше того, критерій вибору своєї другої половини при позитивному, а в деяких випадках і при негативному уявленні про своїх батьків – схожість на них. Оскільки молода людина підсвідомо боїться незнайомих стилів поведінки протилежної статі, вона вибирає, на її думку, схожого на батьків шлюбного партнера. Якщо моделі сім'ї у подружжя різняться, то виникнення конфліктних ситуацій майже неминуче. І навпаки – чим ближчі моделі сім'ї, у яких виховуються майбутні чоловік та дружина, тим більше у них шансів створити гармонійний союз. Тобто уявлення подружжя про соціальні ролі у сім'ї повинні бути компліментарні чи хоча б не суперечливі один до одного. У розробленій Д. Удрі теорії моделі «фільтрів», яка пояснює вибір партнера для шлюбу, один із «фільтрів» - іспитів, які повинен пройти обранець, є з'ясування поглядів на шлюб, виховання дітей, розподіл та розуміння подружніх ролей. Якщо сімейні ідеології не співпадають, майбутня сімейна система буде неефективною в реалізації функцій сім'ї [14].

Будь-яка модель будується на зразках. Саме батьки надають зразки взаємовідносин та утворюють моделі, якими керується наступне покоління. Ставши дорослою, особистість може прийняти таку модель або знехтувати. Це стосується безлічі соціальних ролей, в тому числі і таких, які використовуються у подружньому житті. Традиції, шаблони взаємовідносин, норми спілкування та поведінки передаються із покоління в покоління. На думку корифеїв психології, дитина в тій чи іншій мірі співвідносить свої уявлення про сім'ю з батьківською. В працях К.Г. Юнга простежується думка про нерозривний, історичний зв'язок психіки дитини із своєю родиною, в тому числі і про вплив батьків на життєві уявлення дітей. Е. Фромм виказував думку про те, що скоріш за все, за приклад побудови моделі подружніх стосунків особистість обере модель сім'ї, у якій виросла. Найбільш розгорнутими продовженнями теорії залежності при формуванні дитиною моделі своєї сім'ї від батьківської, можна

вважати транзактну психологію Е. Берна та позитивну психологію Н. Пезешкіана [14]. Ці концепції знаходять підтримку в поглядах більшості сучасних науковців. В руслі цих теорій вважається, що у кожної людини під впливом батьків (батьківське програмування) формується життєвий сценарій та життєва концепція. Вона може спиратися при побудові своєї сім'ї повністю на батьківську модель, може частково, не приймаючи якісь компоненти чи навіть замінюючи їх на протилежні. За результатами досліджень російських вчених, сорок три відсотки підлітків обрали за модель своєї майбутньої сім'ї майже ідентичну батьківській, ще п'ятдесят відсотків – як батьківську, лише трохи покращену з їх точки зору, і лише сім відсотків бажають не спиратися в побудові своєї сім'ї на досвід родини. Ці дані підтверджуються українськими науковцями. Зокрема, В.О. Васютинський вважає, що стиль життя передається від покоління до покоління. Він довів, що деякі компоненти індивідуального стилю життя (ставлення до освіти, відповідальність за своє життя, соціальні почуття, соціальна активність) напряму залежать від батьківської сім'ї. І хоча людина при бажанні може змінити спосіб свого існування у соціумі, вона цього не робить. За М.І. Мушкевич, більшість людей відтворюють функціонально-рольову структуру батьківської сім'ї, отже, тип батьківської родини є головним фактором у становленні типу поведінки та рівня функціональності молодшої сім'ї. Функціональність або дисфункціональність нової родини обумовлена батьківською сімейною структурою [11]. Образ майбутньої сім'ї також поєднує в собі такі важливі аспекти, як кількість дітей (якщо в батьківській родині декілька дітей, то збільшується вірогідність того, що і у власній родині буде націленість на народження більше однієї дитини), погляди на їх виховання, питання лідерства та відповідальності за сім'ю, економічні питання (у кого гаманець, розподіл доходів, першочерговість покупок тощо) і не такі визначні, але не менш важливі уявлення стосовно розподілу обов'язків та витрати часу на побут, часу на спілкування з дітьми, форм відпочинку – отже, на сімейні цінності взагалі. Батьки навчають на власному прикладі своїх дітей бути батьками. Моделі батьківства фіксуються в психіці дитини, тому від сімейних

моделей материнства, батьківства, засвоєних у дитинстві, залежить, як буде проходити виховання власних нащадків. На думку Д. Віннікота, здатність жінки стати гарною матір'ю залежить від гарних стосунків із своєю матір'ю [2]. Схожої думки дотримується В.С. Мухіна, яка вважає, що модель ідеальної материнської позиції є метою люблячої та розумної матері, котру вона в більшості переймає від своєї матері [2]. Материнство та батьківство взагалі тісно пов'язане з образом майбутньої сім'ї. Зрозуміло, що остаточно відчуття себе як матері чи батька формується (або ні) безпосередньо при виконанні функцій батьків, але виникнення цих почуттів, їх прояви залежать від установок, моделей взаємовідносин, сценаріїв саме батьківської сім'ї. Так, наприклад, згідно з результатами дослідження О.В. Ігнатової, фактор родини – її склад, стилі виховання – є визначальним для формування готовності до майбутнього батьківства. О.М. Родіонов довів, що уявлення про батьківство формується в першу чергу в результаті вікарного навчання і вміщують у собі весь комплекс взаємовідносин у родині. Сім'я навчає типам емоційного реагування на події, на поведінку інших людей. Позитивний досвід емоційних стосунків з батьками допоможе дитині налагодити дружні відносини з однолітками, відчутти та виразити перші прояви симпатії до іншої статі, що посприє у майбутньому відчутти і проявити почуття любові до своєї другої половини. «Образ» майбутнього обранця, виховні установки, становлення молодого людини як сім'янина залежить від виховного впливу родини.

В сучасній психології окремо виділяють так звану **дистантну сім'ю** – вона юридично існує, але батьки в ній відсутні протягом великого проміжку часу, наприклад, тому що працюють за кордоном. В.С. Торохтій, даючи визначення «дистантних» родин, характеризує їх, як сім'ї, із специфічними умовами життєдіяльності. На її думку в дистантних родинах низький рівень уболівання один за одним, виховний вплив батьків епізодичний.

І.М. Трубвіна розуміє дистантну родину, як таку, де її члени просторово роз'єднані один від одного [13].

У.Я. Тарновська-Якобець характеризує дистантну родину як таку, в котрій один з дорослих членів відсутній у ній протягом довгого проміжку часу, у наслідку праці за кордоном чи специфіки професійної діяльності. Вона також наголошує, що така відсутність пояснюється потребою у фінансовому благополуччі родини [12]. За цими критеріями родини трудових мігрантів відносяться до категорії дистантних.

У роботах Н.В. Абдюкової, Г.В. Барабашук, М.О. Докторович, О.С. Золоторевої, Г.В. Католик, Н.І. Куб'як, Я.М. Раєвської, І.М. Трубавіної, І.В. Юрченко розглядаються труднощі взаємодії в наслідку просторового роз'єднання членів родини у системі «батьки – діти», які відображаються на розвитку та психологічному здоров'ї дитини. Дослідження стосуються впливу родинної депривації на особистість дитини: Я-концепцію дитини, соціальну ідентичність, статеvu та гендерну ідентифікацію [4; 5; 12; 13]. Описуються негативні прояви нестачі батьківської уваги на емоційну сферу та поведінку зростаючої особистості. Розглядаються психологічні особливості соціалізації в умовах родинної депривації та дитячо-батьківських стосунків. Розкриваються особливості соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів та методи психологічної допомоги функціонально неповним сім'ям. Діти трудових мігрантів на довгий час залишаються без одного, а то й без обох батьків. Виникає формально існуюча сім'я, але її виховний та соціалізуючий потенціал значно послаблений фактичною відсутністю батьків. Така сім'я має низький рівень згуртованості, нестачу емоційних контактів та спільних видів діяльності, що призводить до погіршення взаємопорозуміння. Внаслідок цих характеристик вона відноситься до психологічно неблагополучних, функціонально неповних сімей.

Більшість досліджень сучасної психологічно благополучної сім'ї доводять, що вона повинна виконувати дві головні функції: психотерапевтичну та виховну. Сім'я трудових мігрантів не може повноцінно виконувати ці функції, отже є дисфункціональною. За Т.М. Яблонською, дисфункціональна родина має такі характерні ознаки дитячо-батьківських стосунків: низьке

емоційне прийняття дитини, відсутність взаємності, дефіцит контролю та взагалі непослідовність у вихованні, недостатній або надмірний рівень задоволення потреб дитини [15]. Вище перераховані ознаки, є характерними для родин заробітчан.

Сімейна депривація, що безумовно присутня в якійсь мірі в кожній дисфункціональній сім'ї, негативно впливає на кожную особистість та відображається на всій психічній діяльності, в тому числі і на формуванні неадекватного образу майбутньої родини.

Несформованість сімейних уявлень означає психологічну неготовність до створення сім'ї, що в свою чергу, призведе до багатьох негативних наслідків у подружніх та батьківсько-дитячих відносин у майбутньому.

Таким чином сім'я трудових мігрантів – це дистантна, а тому дисфункціональна родина (відсутнє спільне проживання батьків протягом довгого часу внаслідок специфіки роботи: вахта, праця за кордоном), в якій може створитися деприваційна ситуація, внаслідок якої дитині важко задовольнити важливі психічні потреби.

А.В. Ніколаєва довела існування відмінностей дитячо-батьківських відношень у сім'ях заробітчан у порівнянні з повними та неповними родинами, в яких батьки працюють у своїй державі. У своєму дослідженні вчена висвітлює такі особливості дитячо-батьківських відношень сімей трудових мігрантів: нестача довіри у відношеннях, ворожий настрій у взаємодії з матір'ю при позитивному оцінюванні її як особистості. Підлітки вважають працю батька за кордоном надважкою, співчувають йому. Сам батько мало і непослідовно впливає на життя дітей [6]. Без постійності та систематичності батьківського впливу їх виховна функція знецінюється. Коли батьки тимчасово повертаються, починається важкий двосторонній період адаптації, який може не встигнути завершитись до нового розлучення. Отже, періодичність, непостійність виховного впливу є ознакою неблагополучної родини і є фактором сімейної депривації. Навіть за умови постійної праці за кордоном тільки одного члена подружжя, тому з батьків, хто залишився, важко виконувати повноцінно обидві

батьківські ролі. Виникає характерне для неповних сімей рольове перевантаження дорослого. Як було зазначено вище, особливо травматичним є періодичний розрив емоційних зв'язків між членами родини. Сім'я, втрачаючи цілісність, не може компенсувати виховний вплив відсутнього члена сім'ї. Починає працювати важливий фактор виникнення сімейної депривації – педагогічна неспроможність батьків. Діти теж втрачають контакт з батьками, зникає безпосередність спілкування, довірливість у відношеннях. В результаті відсутності постійного, нерегламентованого спілкування з батьками, зворотного зв'язку з ними поступово втрачається взаєморозуміння. До того ж значущість батьків, авторитет при їх відсутності у дитини поступово зменшується, і може замінюватись ровесниками чи іншими дорослими з антисоціальною поведінкою. Втративши розуміння своєї дитини, а також і впевненість у своєму батьківському потенціалі, вони тільки фактом свого приїзду не задовольняють потреби своїх дітей в повноцінній родині.

Таким чином, основні засади розуміння соціально-життєвої ситуації дітей трудових мігрантів слід розглядати в контексті психолого-педагогічних закономірностей родинної депривації та її впливу на розвиток особистості дитини.

Це припущення, з нашої точки зору, можна підтвердити дослідженнями впливу сімейної депривації в інтернатах. Класичні дослідження впливу сімейної депривації на особистість дитини які позбавлені батьківського піклування Дж. Боулбі, Д.В. Віннікотта, І.В. Дубровіної, Й. Лангмейера, М.І. Лісіної, З. Матейчика, В.С. Мухіної, А.М. Прихожан, Н.М. Толстих, І.А. Фурманова, Р. Шпіца та роботи сучасних науковців О.Г. Алексеєнкової, Г.М. Бевз, Я.О. Гошовського, О.С. Золоторьової, О.Б. Кізь, О.М. Кікінежді, Г.М. Лялюк обґрунтовують труднощі та нестійкість сімей, утворених вихованцями дитячих будинків дією родинної депривації [2; 4; 5; 6; 8].

Таким чином виникає питання впливу сімейної депривації у родинах заробітчан на особистість дитини, з точки зору її становлення як майбутнього сім'янина.

Розглянемо прояви сімейної депривації докладніше. При обмеженні впливу батьків зменшується потенціал родинної соціалізації та виховний ресурс, порушується процес ідентифікації, виникають труднощі у засвоєнні соціальних ролей. Відсутність одного чи обох батьків створює деприваційну ситуацію, інакше кажучи, такі обставини в житті дитини, коли відсутні можливості задоволення важливих психічних потреб, таких як потреба в безпеці, любові, визнанні та емоційному сприйнятті, спілкуванні з близькими людьми, повазі, самоактуалізації. Як наслідок депривації базових психічних потреб, дитина опиняється в хронічній психотравмуючій ситуації. Таким чином, механізм виникнення родинної депривації складається з конфлікту між потребами дитини та ступенем задоволення цих потреб.

Сфера впливу депривації на особистість торкається як загальних людських якостей так і її неповторності, індивідуальності. Негативні особливості стосуються уявлень про себе (в тому числі затримка та відхилення уявлень про своє тіло, що проявляється в негативному відношенні до нього). Інтелектуальні, поведінкові, емоційні, особистісні відхилення, психосоматичні розлади, труднощі у становленні гендерної ідентичності, у міжособистісному спілкуванні, які присутні у багатьох вихованців дитячих будинків, специфічно сформована направленість особистості, не дають змоги будувати конструктивні, засновані на співробітництві міжособистісні відносини. В результаті дії батьківської депривації соціальна позиція дитини серед ровесників може бути низькою та залежною.

Їм також проблематично будувати взаємовідносини з дорослими, що веде до затримки розвитку почуття дорослості та засвоєнню ролі дорослого, труднощам у формуванні життєвого сценарію.

Дітям важко зрозуміти емоційний стан іншої людини, пристосуватися до вимог суспільства, адаптуватися у майбутньому до дорослого існування. Отже, родинна депривація створює комплексний негативний вплив на психіку дитини та ускладнює її подальше життя.

За порівняльним аналізом між традиційною українською родиною та сучасною, зробленим Г.А. Махмадаміною, в наш час депривованість дітей значно поширилась внаслідок неблагополучного стану багатьох сучасних українських сімей [9]. Особливої важливості, в контексті сімейної депривації, набуває проблема родин, батьки в яких працюють за кордоном. Маємо на увазі збільшення населення, яке задіяне у процесі трудової міграції. До країн, які традиційно вважались донорами мігрантів (країни Азії, Африки, Латинської Америки), приєдналися країни, які утворилися після розпаду Радянського Союзу. Цей процес не залишив осторонь і нашу країну, зважаючи на величезну кількість українців, які працюють за кордоном. Саме тому в 2007 році в Україні у заснованому Загальному банку сімей, які опинились в складних життєвих обставинах, зовсім не випадково зараховано і сім'ї трудових мігрантів.

Виходячи зі сказаного, стає зрозумілим, що науково-психологічне вивчення впливу батьків (або навпаки відсутність їх виховного впливу) на сімейне життя молодого покоління, а саме на формування їх уявлень про майбутню родину, потребує подальших наукових розвідок.

Емпірична частина дослідження.

Мета дослідження: простежити зміни особливостей уявлень про майбутню сім'ю підлітків середнього та старшого підліткового віку, батьки яких працюють за кордоном.

Характеристика вибірки та методів дослідження.

Виходячи з проведеного теоретичного аналізу досліджень соціальних уявлень взагалі та родинних, зокрема, вважаємо, що найбільш прогностичною має бути вибірка дітей пубертатного періоду. Це важливий для розвитку майбутньої дорослої гармонійної особистості, і в той же час надскладний період, який несе величезне навантаження при формуванні особистості. Це вік, коли людина вже починає складати своє бачення на майбутнє доросле життя. Підлітковий вік є, безсумнівно, одним із сензитивних періодів становлення уявлень про сім'ю. Оскільки події, що відбуваються в підлітковому віці, викликають у людини велике враження та запам'ятовуються на все життя, цей

період є визначальним для формування поглядів на життя. Це немов початок, зародження і водночас інтенсивний розвиток найголовніших структур дорослої особистості: світогляду, моральних переконань, ідеалів. За думкою таких вчених як: Д.Б. Ельконіна, Т.В. Драгунової, В.А. Крутецького, Д.І. Фельдштейна та інших, почуття дорослості є головним новоутворенням підліткового віку, суттю цього почуття є саме морально-етичні норми поведінки, до складу яких входять і сімейні норми. Підліток вчиться по-новому, по-дорослому спілкуватися з людьми. Поступово формується своя «Я-концепція», від якої залежить подальша поведінка людини. «Я-концепція», що є в цілому сукупністю уявлень про себе, яка вміщує досить ґрунтовні та стійкі уявлення особистості, як про майбутнього сім'янина.

За Е. Еріксоном, підлітковий вік – це період пошуку своєї ідентичності. Закріплюється статева ідентичність (чітко проявляється орієнтація на зразки жіночності чи мужності) та психосоціальна направленість особистості. Підлітковий вік є початком пошуку змісту життя. Погляди на життя, які зароджуються у пубертатному періоді мають визначальне значення на все доросле існування особистості. В цей період формується моральний ідеал, «зліплений» з образу частіше за все батьків. Саме в сім'ї дитина бачить та засвоює більшість соціальних ролей. Виникають такі якості особистості, як співчуття, готовність прийти на допомогу, без яких неможливо полюбити іншу людину. Підліток здійснює моральну оцінку батьків. Тому від того, як вони відносяться один до одного, залежить формування моральних критеріїв відношення самого підлітка до людини іншої статі. Формується когнітивний компонент репродуктивної установки, яка є в свою чергу компонентом феномену батьківства (оскільки ролі батька та матері є першорядними у репродуктивній поведінці людини). В кінці підліткового віку в цілому головні лінії розвитку життєвого світу, які відповідають за направленість особистості, сформувались. Тому світоглядні установки підліткового віку так чи інакше діють протягом усього дорослого життя. Даний віковий період найбільш сприятливий для розвитку соціальних уявлень. Розвиток образу родини у

свідомості дитини з дошкільного віку до підліткового простежила у своєму дослідженні О.Г. Куліш. Важливою особливістю підліткового віку є об'єднання уявлень про сім'ю, властивих дошкільному і молодшому шкільному віку, та їх перехід на новий якісний рівень. Повністю сформований ідеальний образ родини починає слугувати критерієм оцінки реальної сім'ї [4].

У підлітковий період особистість достатньо зріла, щоб мати своє унікальне бачення майбутньої сім'ї, і в той же час, це надчутливий вік до відсутності батьківської уваги. Задоволення потреби у необмеженому спілкуванні з батьками є надважливою для становлення адекватної самооцінки, профілактики емоційних та поведінкових відхилень. Це стосується, зрозуміло, і дітей, батьки яких працюють за кордоном. Так, найвищі показники переживань, які виникають через від'їзд батьків, найчастіше проявляються у чотирнадцять та у сімнадцять років. Тепле, позитивне спілкування з батьком, є важливим фактором для емоційного благополуччя підлітка, для розвитку маскулінності хлопців та фемінності дівчат.

Брак спілкування з батьками, нестача у просторовому відношенні близьких комунікацій негативно впливає на підлітка, унеможлиблює здатність до створення моделей довірливих взаємовідношень.

Зважаючи на важливість цього вікового етапу для формування сімейних уявлень та те, що у підлітка високий темп психічного розвитку, ми провели другий етап діагностики на границі між підлітковим та юнацьким віком, але залишаючись у межах пубертатного періоду.

До вибірки увійшли діти з родин заробітчан 12-14 років (88 респондентів), яких було обстежено у 2014 році та частина респондентів цієї вибірки (49 школярів), яких було обстежено у 2017 році, і на той час мали відповідно 15-17 років повних років. Окрім того у 2014 році проведено психодігностичне обстеження дітей з повних родин (63 респондента) та з них 23 респондента обстежено у 2017 році.

Для діагностики особливостей сімейних уявлень у лонгітюді було обрано опитувальник С.В. Ковальова «Превентивна задоволеність шлюбом» та малюнка методика «Моя майбутня родина».

Методика «Превентивна задоволеність шлюбом» дозволяє визначити, ступінь задоволеності підлітків майбутнім шлюбом. Тест складається з десяти запитань, які стосуються ключових понять сімейної поведінки. Максимальна кількість «сирих» балів – 30. Результати відповідей інтерпретуються у відсотках: 0 – 33% – низький рівень; 34 – 65% середній рівень; 66 – 100% високий рівень превентивної задоволеності шлюбом. Запитання висвітлюють ставлення дитини до спільної діяльності та відпочинку, відвертості у спілкуванні, бажанні враховувати почуття і думки іншої людини, ставлення до кохання та розлучення. П'ять варіантів відповідей дають змогу отримати більш точну інформацію, наскільки бажаним для респондента є доросле сімейне життя. Базове позитивне сприймання сімейного життя підвищує рейтинг сімейних цінностей у світогляді людини, мотивує особистість до створення родини та турботливого ставлення до неї, полегшує період первинної адаптації, надає запас психологічної стійкості та міцності у сімейних відношеннях.

Малюнка методика «Моя майбутня родина».

При проведенні малюнка тесту «Моя майбутня сім'я», щоб не обмежувати дитяче бачення сім'ї стереотипами і соціальною бажаністю та отримати достовірні результати, настанови було мінімізовано. Була запропонована типова інструкція, яка надається при виконанні проєктивних малюнків. Крім того, для більшої інформативності результатів (визначення розподілу ролей, характеру взаємовідношень, присутності спільної діяльності, наявності показників конфліктності, ворожості, ізольованих фігур, тощо) дітей націлювали на виконання динамічних малюнків (які добре себе зарекомендували у дослідженнях дітей підліткового віку).

При розробці критеріїв оцінювання даних методик були враховано наукові розробки О.Л. Венгер та А.О. Колесової. Так, останньою, такі критерії як: «спільна діяльність», «показники ворожості», «емоційне ставлення до

майбутньої сім'ї», «згуртованості» були запропоновані для оцінки проєктивних малюнків «Моя майбутня сім'я», що є близькими по суті критеріям, які використані у даному дослідженні. В свою чергу О.Л. Венгер розробила детальні рекомендації стосовно психологічної оцінки проєктивних малюнків, які включають в себе: склад родини (наявність обох членів подружжя, дітей); діяльність кожного із її членів; функціональна взаємодія; просторова близькість чи навпаки віддаленість, по відношенню один до одного або ізоляція окремих персонажів; деталізованість малюнка.

Враховуючи вищезазначене, для кількісної обробки були застосовані наступні критерії:

Критерії оцінки проєктивного малюнка «Моя майбутня сім'я»:

1. Наявність спільної діяльності батьків – 1 б.
2. Наявність дітей – 1 б.
3. Присутність обох батьків – 1 б.
4. Спільна діяльність батьків і дітей – 1 б.
5. Відсутність конфліктів, показників ворожості – 1 б.
6. Опрацьованість малюнка, велика кількість різноманітних деталей – 1 б.
7. Відсутність ізольованих фігур – 1 б.

За кожним показником нараховувався один бал, за умови збігу із критерієм оцінювання.

Таким чином запитання висвітлюють ставлення дитини до спільної діяльності та відпочинку, відвертості у спілкуванні, бажанні враховувати почуття і думки іншої людини, ставлення до кохання та розлучення. П'ять варіантів відповідей дають змогу отримати більш точну інформацію, наскільки бажаним для респондента є доросле сімейне життя. Базове позитивне сприймання сімейного життя підвищує рейтинг сімейних цінностей у світогляді людини, мотивує особистість до створення родини та турботливого ставлення до неї, полегшує період первинної адаптації, надає запас психологічної стійкості та міцності у сімейних відношеннях.

Розроблені критерії оцінки показників методики, в першу чергу, були орієнтовані на виявлення емоційного відношення до майбутньої родини в цілому та спільної діяльності, як важливих факторів, що впливають на створення та подальше благополуччя родини.

Зазначені методики у попередній нашій науковій розвідці показали достатній рівень надійності, валідності та є релевантні стосовно досліджуваних аспектів психічного життя особистості.

Для дослідження динаміки розвитку уявлень про майбутню родину дітей з родин заробітчан, було обрано лонгітюдний метод. Подовжнє дослідження, дає можливість більш ретельно простежити окремі сторони та етапи генезису досліджуваних психологічних явищ. В результаті простежується розвиток однієї дитини протягом тривалого часу. Такого типу дослідження дозволяє виявити більш тонкі тенденції розвитку, невеликі зміни, що відбуваються в інтервалах, які не охоплюються «поперечними» зрізами. Дуже важлива тривалість лонгітюда, який може охоплювати кілька місяців або багато років, а також змістовна характеристика досліджуваного періоду: встановлені його хронологічні межі доволіно, або дослідження охоплює відносно автономний цикл, відрізок життєвого шляху (перші два роки життя дошкільний період, студентські роки). Чим довше охоплений період і чим ясніше принципи його виділення, тим змістовніше може бути отримана інформація. В загальному вигляді до лонгітюдного методу слід віднести групу методів, що характеризуються наявністю кількох повторюваних вимірювань однієї або більше змінних на матеріалі однієї або схожих груп випробовуваних, частіше одних і тих же осіб. Лонгітюдний метод є незамінним у загальній, віковій, педагогічній психології. Так наприклад сенсомоторний період розвитку дитини був описаний Ж. Піаже саме за результатами отриманими за допомогою систематичного довгострокового спостереження. Багато подовжніх досліджень стосуються підліткового та юнацького періодів. Зокрема, дослідження В. Фрідріха и Г. Мюллера тривало більше десяти років і було присвячене дослідженню розвитку інтелектуальних здібностей, динаміки ціннісних

орієнтації; розвитку взаємин в батьківській сім'ї, тощо. Д. Оффер простежив протягом чотирьох років психічний розвиток 73 старшокласників. Д. Бахман вивчав найважливіші аспекти соціально-психологічного розвитку юнаків на протязі восьми років. Ним простежено вплив сімейного середовища та рівня інтелекту на поведінку і успішність десятикласників, фактори, що сприяють відсіву з середньої школи, професійні досягнення через п'ять років після закінчення школи, задоволеність працею.

Отже, лонгітюдний метод дозволяє:

- проводити обробку даних поперечно за окремими віковими періодами;
- визначити індивідуальну структуру і динаміку розвитку кожного досліджуємого;
- проаналізувати взаємовідносини і взаємозв'язки між окремими компонентами особистості, що розвивається, дозволяє розкрити питання про критичні періоди в розвитку.

Аналіз та інтерпретація результатів тесту «Превентивна задоволеність шлюбом» показав у вибірках досить високий рівень превентивного задоволення шлюбом. Середній рівень респонденти середнього підліткового віку та високий старшокласники (див. табл. 1). За допомогою t-критерію Ст'юдента було виявлено статистично значущу різницю між середніми показниками можливої майбутньої задоволеності шлюбом у досліджуваних вибірках ($t= 1,97; P \leq 0,05$). Це свідчить, що такий важливий аспект образу майбутньої родини, як бажаність шлюбу, його позитивне сприйняття у старшокласників суттєво знижений у порівнянні з дітьми середнього підліткового віку.

Таблиця 1.

Значущі відмінності тестових оцінок респондентів з родин заробітчани за методикою «Превентивна задоволеність шлюбом» С.В. Ковальова (t-критерій Ст'юдента)

Вибірка	Сер. бал	t-критерій Ст'юдента	Рівень значущості
----------------	-----------------	-----------------------------	--------------------------

Середній підлітковий вік (n= 88)	67	1,97	P≤0,05
Старший підлітковий вік (n= 49)	62,4		

Виявлені відмінності у показнику превентивного задоволення шлюбом вказують на те, що старшокласники у меншій мірі вважають, що їм буде добре та комфортно у власному шлюбі. Це свідчить про негативну динаміку у формуванні сімейних уявлень дітей з родин заробітчанин. Ми можемо припустити, що дитина яка живе у родині трудових мігрантів, не спостерігає у повній мірі позитивних сторін спілкування батьків, починає дивитись на інститут сім'ї песимістично.

Цікавим є те, що у попередньому вимірюванні (підлітки віком 12-14 років), при порівнянні показників превентивної задоволеності шлюбом дітей з сімей заробітчанин та дітей з повних родин, у перших, рівень виявився нижчим (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Значущі відмінності тестових оцінок за методикою «Превентивна задоволеність шлюбом» С.В. Ковальова (t-критерій Ст'юдента).

Вибірка	Сер. бал	t-критерій Ст'юдента	Рівень значущості
Діти з родин мігрантів (n= 88)	67	2,31	P≤0,05
Діти з повних родин (n= 63)	71,9		

Виявлена розбіжність вказує на те, що ці особливості обумовлені дією родинної депривації на дітей заробітчанин, оскільки цей показник є нижчим від показників дітей з повних родин.

При аналізі показників отриманих при діагностиці превентивної задоволеності шлюбом у вибірці підлітків з повних функціональних родин

статистично значущої різниці не виявлено (середній бал 71,9 та 72 середній та старший підлітковий вік відповідно). Слід звернути увагу що в обох випадках це високий показник рівня превентивної задоволеності шлюбом і він є стабільним. При цьому показник рівня превентивної задоволеності шлюбом у дітей заробітчан, зменшується у старшому підлітковому віці. Він також є значно нижчим у порівнянні із старшими підлітками з повних функціональних родин, оскільки згідно методики середній бал 62,4 цього показника оцінюється вже у межах середнього а не високого рівня.

Розбіжності виявлені за допомогою t-критерію Ст'юдента між показниками малюнкової методики «Моя майбутня сім'я» у вибірці респондентів з родин заробітчан (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Значущі відмінності сімейних уявлень у дітей з родин трудових мігрантів за показниками малюнкової методики «Моя майбутня сім'я»)

Критерії оцінювання малюнка	Середній підлітковий вік (n= 88)	Старший підлітковий вік (n= 49)	t-критерій Ст'юдента	Рівень значущості
	Середній бал	Середній бал		
Наявність спільної діяльності батьків	0,58	0,4	2,04	$P \leq 0,05$
Спільна діяльність батьків та дітей	0,47	0,24	2,72	$P \leq 0,01$
Опрацьованість малюнка, велика кількість різноманітних деталей	0,35	0,59	2,76	$P \leq 0,01$

Більш високий середній бал показників «Наявність спільної діяльності батьків» ($t = 2,04$; $P \leq 0,05$) та «Спільна діяльність батьків та дітей» ($t = 2,72$; $P \leq 0,01$) виявлено у дітей середнього шкільного віку. Слід зазначити, що під

загальною діяльністю малися на увазі спільна гра або праця (підлітки часто малювали поїздки на відпочинок (на машині, літаку, що не враховувалось як спільна діяльність). Згідно попередніх наших досліджень ці показники респондентів з родин мігрантів є значно нижчими, ніж у дітей з повних родин [7]. Низькі показники спільної взаємодії, на нашу думку, є негативним чинником, який впливатиме на психологічне благополуччя майбутньої родини, оскільки саме спільна діяльність є основою згуртування родини, порозуміння та емоційної прихильності її членів.

Навіть невисокі, на нашу думку, показники виявлені у попередньому дослідженні виявились статистично меншими у лонгітюді. Таким чином продовжилась негативна тенденція – в уявленнях про майбутню родину все менше місця займає аспект спільної діяльності, як у системі «чоловік-дружина» так і в системі «батьки-діти». Важливий компонент психологічно благополучної родини – спільна діяльність її членів, не є значущою для дітей трудових мігрантів.

Простежимо результати вибірок за показником «Опрацьованість малюнка, велика кількість різноманітних деталей». У попередньому дослідженні цей показник був також достатньо низький і у дітей з повних функціональних родин (середній бал по критерію 0,41), тому ми можемо припустити що більш високий показник за даним критерієм, є показником вікових тенденцій, а не наслідком сімейної депривації.

Підсумовуючи важливість впливу сімейних уявлень на майбутнє подружнє життя, стає зрозумілим, що від них залежать всі сторони подружньо-батьківських відносин. Вони впливають на вибір шлюбного партнера, тип майбутньої родини, на стиль виховання дітей, на репродуктивні установки, стабільність та успішність подружніх взаємовідносин. Виходячи з цих тверджень, дослідження сімейних уявлень молодого покоління, особливо проблемних категорій дітей з дисфункціональних родин (наприклад, дистантних, неповних) є важливим кроком для профілактики розлучень та побудови гармонійної родини.

Розбіжності виявлені за допомогою t-критерію Ст'юдента між показниками малюнкової методики «Моя майбутня сім'я» у вибірці респондентів з повних функціональних родин (див. табл. 4).

Таблиця 4.

Значущі відмінності сімейних уявлень у дітей з повних функціональних родин за показниками малюнкової методики «Моя майбутня сім'я»)

Критерії оцінювання малюнка	Середній підлітковий вік (n= 63)	Старший підлітковий вік (n= 23)	t-критерій Ст'юдента	Рівень значущості
	Середній бал	Середній бал		
Спільна діяльність батьків та дітей	0,48	0,91	5,07	$P \leq 0,001$
Присутність обох батьків	0,87	0,52	3,12	$P \leq 0,01$
Відсутність конфліктів, показників ворожості	0,87	1	3,03	$P \leq 0,01$

Слід також зазначити, що за показником «Наявність дітей» виявлено тенденцію ($t = 1,69$; $P \leq 0,1$) яка вказує на зниження вагомості дітей у сімейних уявленнях старших підлітків. В свою чергу цей показник у дітей з родин заробітчани не змінюється (середній бал у підлітків 12-14 років 0,91 бал та 0,86 у підлітків 15-17 років), а отже вагомість дітей в уявленнях про майбутню родину залишається високою.

Порівняльний аналіз результатів подовжнього емпіричного дослідження особливостей уявлень дітей трудових мігрантів середнього та старшого підліткового віку виявили негативні тенденції у формуванні сімейних уявлень респондентів з родин заробітчани, а саме: продовжується зниження рівня превентивної задоволеності шлюбом, знецінюється уявлення про важливість

взаємодії між членами родини, при чому як проміж подружжям так і між батьками та дітьми.

Присутність обох батьків на малюнку значно менше відобразили респонденти старшого підліткового віку ($t= 3,12; P\leq 0,01$). Слід зазначити у що як у першому зрізі так і у другому вимірюванні у респондентів з родин заробітчани цей показник вищий ніж у дітей з повних функціональних родин, до того ж він ідентичний у середньому та старшому підлітковому віці.

Отже, у дітей з родин заробітчани, як правило, на малюнку представлене подружжя. Зважаючи на те, що проективні методики, вказують на проблемні сторони психічного життя людини, саме обов'язкове зображення обох дорослих членів родини, вказують на нестачу присутності батьків у їх родині, бажання мати змогу знаходитись з ними у весь час, а не короткотривалими періодами. Якщо припустити, що показник за цим критерієм дітей з повних родин є «еталоном», то надвисокий результат у вибірці дітей з родин заробітчани є показником гіперчутливості до відсутності своїх власних батьків. Уявлення сім'ї, в якій батьки разом, відображені у малюнках в більшій мірі у дітей з родин трудових мігрантів. Таким чином для цієї категорії респондентів – сім'я це перш за все двоє дорослих людей.

Таблиця 3.42

Значущі відмінності показників сімейних уявлень у дітей з родин мігрантів та дітей з повних функціональних родин (малюнок)

Критерії оцінювання малюнка	Діти мігрантів (n= 88)	Діти з повних родин (n= 63)	t-критерій Ст'юдента	Рівень значущості
	Середній бал	Середній бал		
Присутність обох батьків	0,95	0,86	1,980	$P\leq 0,05$
	0,96	0,52		

Перспективи подальших досліджень. По-перше - доцільно провести діагностику особливостей уявлень про майбутню родину серед старших підлітків, які виховуються у повній функціональній родині, оскільки це дозволить більш повно дослідити динаміку вікових змін у сімейних уявленнях. По – друге для дослідження подальшої еволюції сімейних уявлень у досліджуваних вибірках слід провести наступний лонгітюдний діагностичний вимір респондентів у період юнацтва.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / Абульханова-Славская К.А. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Алексеенкова Е.Г. Личность в условиях психической депривации: Учебное пособие / Е.Г. Алексеенкова. – СПб.: Питер, 2009. – 96 с.
3. Андреева Т. В. Семейная психология: Учеб. пособие / Т.В. Андреева. – СПб. : Речь, 2004. – 244 с.
4. Бевз Г. Приемні сім'ї / Г. Бевз. – К.: Главник, 2006. – 112 с.
5. Католик Г.В. Діти трудових емігрантів: особливості особистісних конфліктів (опис психотерапевтичного досвіду) / Католик Г.В. // Вісник Львівського університету: Філософські науки. 2008. – Вип.11. – С. 220-228
6. Кікінежді О.М. Особливості гендерної соціалізації депривованого юнацтва: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / О.М. Кікінежді, О.Б. Кізь. – Тернопіль : Навчальна книга - Богдан, 2004. – 173 с.
7. Крупник, І.Р. Особливості уявлень дітей трудових мігрантів про майбутнє сімейне життя : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Крупник Іван Романович ; Херсонський держ. ун-т. – Херсон, 2015. – 222 с.
8. Лялюк Г.М. Психологічні особливості соціалізації підлітків в умовах родинної депривації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

- психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Г.М. Лялюк. – Івано-Франківськ, 2007. – 23 с.
9. Махмадамінова Г.А. Соціалізація неповнолітніх у соціально неблагополучних сім'ях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Г.А. Махмадамінова. – К., 2006. – 18 с.
10. Москвичева Н.Л. Семья в системе ценностных ориентаций личности студента : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.11 «Психология личности» / Н.Л. Москвичева. – СПб., 2000. – 20 с.
11. Мушкевич М.І. Психологічні особливості впливу батьківської сім'ї на молоде подружжя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / М.І. Мушкевич. – Рівне, 2002. – 21 с.
12. Тарновска-Якобец У.Я. Особенности социализации детей с дистантным отцовством :на примере семей моряков и рыбаков дальнего плавания: дис. ...доктора пед. наук : 13.00.01 / У.Я. Тарновска-Якобец. – М., 2006. – 354 с.
13. Трубавіна І.М. Категорія «Розвиток сім'ї» у соціально–педагогічних дослідженнях / І.М. Трубавіна // Вісник Міністерства України у справах молоді та спорту. – 2010. – №1–2 . – С. 32–36
14. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис. – [4-е изд.] – СПб. : Питер, 2008. – 672 с.
15. Яблонська Т.М. Сімейна дисфункція: феноменологія, види, напрямки психокорекції/ Т.М. Яблонська // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України /за ред. акад. С.Д.Максименка. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Вип.39. – 444 с. – С. 415-427.

У статті розкривається проблема трудової міграції та її вплив на підлітків, що опинилися в складній життєвій ситуації. Представлені результати

лонгitudного дослідження уявлень про майбутню родину дітей з родин заробітчан.

Ключові слова: родинна депривація, діти трудових мігрантів, психодіагностика.